ZORICA MRŠEVIĆ

JURISPRUDENCIJA I FEMINIZAM[1]

Abstract: The subject of this paper is the relationship between jurisprudence (legal theory) and feminism, whose meeting place is at the academic theoretical and political left. At this meeting point of (only allegedly) neutral legal theory and (very openly) engaged feminism, feminist jurisprudence is articulated as an academic critical analysis of legal theory, laws and their implementation as primarily patriarchal institutions. At the same time, feminist jurisprudence at that meeting place finds its first academic ally in the left-oriented jurisprudence that argues the need for legal sanctioning of sexism, misogyny, racism, hate speech and hate crime, xenophobia, homophobia, islamophobia, and anti-Semitism. The aim of the paper is to present the critical views of feminist jurisprudence, indicating that laws, although having clear pretensions to equally protect rights of all human beings, have not yet always realised this ideal in regard to women. Namely, feminist jurisprudence recognises that through drafting and adopting laws and their implementation in a patriarchal academic and institutional environment, women are inadequately represented, ignored and side-lined, silenced, poorly interpreted, deprived, and subordinated. This results in a visible presence of inadequate protection against violence and discrimination of various types, which is accompanied with traditional academic lack of interest towards these topics. Feminist theory has no pretence to replace already existing general (male) legal theory and take its place, but rather find itself a place next to it, and within, in mutually critical analytical relations and dialogue. To this end, it brings forth a whole set of new critical approaches, new terms and concepts, new arguments for new legal solutions, and makes efforts to allow for a new, more equal communication between women and men, women and a male-female legal and social environment that is to be changed. Thusly, inevitably, feminist jurisprudence raises the question of need for a different design of legal curricula with intention to fill existing gaps in academic domains of teaching, research and knowledge production.

Keywords: feminist jurisprudence, patriarchal academia, academic theoretical and political left, critical analysis, different legal curricula.

---

[1] Tekst je nastao kao deo projekta „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“, na kome je autorka angažovana, a koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj, br. III 47010. Projekat sprovodi Institut društvenih nauka u Beogradu.

1. Uvod

Svi dosadašnji istorijski napori ženskih, feminističkih pokreta za ženska prava zadirali su kako u pravno-normativni tako i u pravnoteorijski domen, utičući time na jurisprudenciju, pravnu nauku kao skup znanja što se tiču pravnih normi u njihovoj praktičnoj primeni, kao i na sudsku praksu, dakle na celokupnu pravnu učenost. Jer, feminizam je učenje koje se zalaže za širenje prava i uloga žena u društvu kao teorija i praksa koja, polazeći od jednakovrednosti žena i muškaraca, insistira na društvenim promenama sa ciljem prestanka društvene, političke i ekonomske diskriminacije žena. Feminizam je društveni pokret, teorija i lično opredeljenje koje polazi od činjenice da žene u društvu imaju nepovoljan položaj koji se može promeniti sistematskim aktivnostima i naporom da se ženski problemi učine specifičnim i vidljivim, priznatim i adekvatno vrednovanim, tako što će se identifikovati nasilje nad ženama i ukazati na diskriminaciju i defavorizovanje žena, kao i stupanjem u borbu za ostvarivanje jednakih mogućnosti na svakom mestu (Mršević 1999).

Međutim, (opšta) jurisprudencija kao akademska pravna disciplina, i feminizam kao društveni pokret aktivističkog tipa, dugo su se kretali u paralelnim društvenim tokovima, bez međusobnih dodira i s malo međusobnih uticaja. Tek u drugoj polovini dvadesetog veka, sa pojavom kritične mase pravnih teoretičarki feminističke orijentacije, jurisprudencija i feminizam došli su u međusobni odnos. Taj susret jurisprudencije (pravne teorije) i feminizma nastaje na akademskoj teoretskoj i političkoj levici, otvorenoj za i fokusiranoj na ravnopravnost i ljudska prava. Na tom mestu susreta te samo prividno neutralne pravne teorije i vrlo otvoreno angažovanog feminizma artikuliše se feministička jurisprudencija kao akademska kritička analiza pravne teorije, zakona i njihove primene kao suštinski patrijarhalnih institucija. Shodno tome, feministički aktivizam i feministička jurisprudencija postaju najbliži saveznici i saradnici u zajedničkom kritičkom promišljanju pravnog položaja žena i nastojanjima da se on poboljša. Ujedno, feministička jurisprudencija konačno nalazi svog pravog akademskog saveznika u levo orijentisanoj kritičkoj jurisprudenciji, s kojom artikuliše zajedničke argumente za postizanje pravde i ravnopravnosti, zalažući se za neophodnost pravnog sankcionisanja seksizma, mizoginije, rasizma, govora i zločina mržnje, ksenofobije, homofobije, islamofobije, antisemitizma.

2. Uloga feminističke jurisprudencije

Polazna osnova feminističke jurisprudencije jeste da se pravo ne nalazi u bespolnom prostoru mitske objektivnosti, a prvi naredni korak je nezaobilazna konstatacija da pravo tretira žene onako kako muškarci tretiraju žene (McKinnon 1996). Neophodno je dakle da pravo prestane tretirati žene „muški“ i da ih počne tretirati „ženski“, uvažavajući specifičnosti ženskih prava. Naime, feministička jurisprudencija kritički

ukazuje na to da pravni sistemi i zakoni kao njihovi sastavni delovi, iako imaju jasne pretenzije da podjednako štite interese svih ljudskih bića, u pogledu žena taj ideal ne ostvaruju. Feministička jurisprudencija uočava da su žene donošenjem i formulisanjem zakona i njihovom primenom u patrijarhalnom akademskom i institucionalnom ambijentu neadekvatno zastupljene, ostavljene po strani, ignorisane, ućutkivane, loše tumačene, deprivilegovane i podređene. Ta specifična pravna nevidljivost žena i njihovih interesa do te je mere sveprisutna da se kod mnogih žena i muškaraca percipira kao normalna, štaviše prihvatljiva. To rezultira u vidljivom prisustvu neadekvatne zaštite od rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije raznih vrsta, uz prateću tradicionalnu akademsku nezainteresovanost za te teme, umesto pravnog priznanja ženskih povreda kao povreda, sa svrhom legitimizacije i sankcionisanja ženske viktimiziranosti njima, bez čega je teško ići dalje.

Upravo uočavajući neadekvatnost pravne zaštite žena, feminističke jurisprudentičarke počele su kritički da analiziraju „normalnost" i kritikuju dalju „normalizaciju" ženske pravne nevidljivosti i prateće akademske inertnosti, i samim tim da ukazuju na to da je pravna neutralnost stereotip. Kada taj tvrdi, milenijumima izgrađivan zaštitni oklop navodne neutralnosti pravnih sistema bude ne samo doveden u pitanje već i praktično razmontiran, biće istovremeno otvorena široka paleta brojnih tematskih oblasti, tj. grana prava u kojima je neophodna feministička kritička analiza i reforma.

Feministička pravna analiza prikladna je za bilo koju oblast, ideju, religiju ili instituciju prava. Koliko god bila razuđena, feministička pravna teorija jedinstveno zastupa stav da je društvo oblikovano patrijarhalno i da njime dominiraju muškarci koji svesno ili nesvesno postupaju u sopstvenu korist. Štiteći sopstvene interese, odnosno „patrijarhalne dividende" (Connell 2005), muškarci reprodukuju taj sistem patrijarhalnih institucija putem nekažnjivosti, komplikovane i neadekvatne zaštite od rodno zasnovanog nasilja, izazivajući kod žena strah, osećaj nemoći i rodno karakteristično siromaštvo, te održavajući i štaviše razvijajući pravni sistem koji takve pojave nije u stanju da eliminiše.

Domen feminističkog interesa i kritičke analize prava širok je onoliko koliko je širok domen celokupnog prava. Okvir feminističke jurisprudencije jeste uočavanje patrijarhalnosti normativnog aspekta prava, kao i akademske produkcije pravne teorije, nastave prava i institucionalne primene zakona. Uočava se da je akademija milenijumima bila ekskluzivan prostor tradicionalno rezervisan za generacije učenih sinova obrazovanih očeva (Stenton & Stewart 1998). Akademija isključivo muškog sastava nije mogla uočiti, niti ju je to zanimalo, da postoje jasne pukotine u proklamovanoj ravnopravnosti pravne zaštite i tretmana, diskriminacija u obrazovanju, zaposlenju, napredovanju i zaradama. Za još jednu tematsku oblast (muška) akademija nije imala interes, za razliku od koje je feministička jurisprudencija pak naročito zainteresovana, a to je kritička analiza zaštite ženskih reproduktivnih prava i sloboda.

Feminističke pravne teoretičarke su te koje su ukazale na postojeću manjkavost pravne zaštite žena od rodno zasnovanog nasilja, silovanja, incesta, seksualnog ucenjivanja i porodičnog nasilja, prostitucije i pornografije. To su uspele jer su (tek!) od druge polovine dvadesetog veka, posle univerzitetskog buma krajem šezdesetih godina, tj. naglog porasta broja žena na studijama, žene naučnice i akademičarke dobile šansu da kao nikada dotad u istoriji uđu i napreduju u akademskoj hijerarhiji zapadnoevropskih, američkih, a među njima i jugoslovenskih univerziteta. One koje se nisu zadovoljile samim ostvarenjem tih doskora nezamislivih dostignuća u visokom školstvu (Stacey 1985) počele su da promišljaju svoj ženski položaj u dotad isključivo muškim akademskim institucijama. Stvarajući novu naučnu terminologiju i metodologiju, počele su dekonstruisati nauku i svojim prisustvom i svojim unošenjem rodne perspektive u naučne domene. Uticaj feministički orijentisanih pravnih teoretičarki postepeno je menjao i domen teorije prava. Važan momenat je upravo taj što su žene tokom poslednjih nekoliko decenija imale velika i permanentna postignuća i u pravnoj oblasti, time što su uveliko proširile svoje lično učešće u pravnoobrazovnom, zakonodavnom, izvršnom i sudskom domenu na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou. Jednostavno rečeno, žene su povećale ostvarenje jednakih mogućnosti u opštem i specijalističkom obrazovanju svih nivoa, pa i do onih najviših, i posledično, u sferi zaposlenja. Feminističke pravne teoretičarke analiziraju šta se dešava sa ženama u svetu koji je oblikovan pravom, tj. pravnim institucijama u kojima se govori pravnim jezikom, što je milenijumima bio ekskluzivni domen muškaraca. Pritom, žene nisu samo postale obrazovane i sposobne pravnice, mnoge od njih postale su manje ili više otvoreno feministički orijentisane pravnice (Mršević 2011).

U drugoj polovini devetnaestog veka u Severnoj Americi i Zapadnoj Evropi žene su se izborile za pravo na sticanje univerzitetskog pravničkog obrazovanja, kao i za mogućnost da postanu pravnice u praksi. Ali pristup sudovima bilo je mnogo teže postići, i u mnogim zemljama vodile su se oštre debate o tome da li žene mogu biti sudije. Obično se navodilo kako žene „ne mogu" suditi objektivno zbog svoje emotivnosti i sklonosti da usled svoje biologije često menjaju raspoloženje. Zbog toga je tada bilo nezamislivo da one izriču presude u sudnicama. Drugi „razlog" bio je taj da su žene previše nežne konstitucije za surovi pravnički svet, od kog bi trebalo da budu zaštićene. Jasno je, pravosuđe je bio muški klub baziran na idealu muškosti koji je razvijan milenijumima. Žene su u najboljem slučaju dočekivane sa iznenađenjem, odbijanjem i s neprijateljstvom, a u nekim zemljama još uvek ne mogu da budu ni sudije niti da se bave bilo kojom pravnom profesijom, npr. u Saudijskoj Arabiji i Iranu. (Schutz & Shaw 2013).

Prva žena koja je diplomirala na Pravnom fakultetu u Beogradu upisala se 1910, a diplomirala 1914. godine. U današnje vreme, svake godine upisuje se znatno veći broj devojaka (70%) od mladića (30%) na pravne fakultete u Srbiji, što je zakonomerno dovelo do feminizacije ne samo opšte pravničke već i sudske profesije (Petrović 2018).

No iako žene danas nisu ni retkost niti manjina u pravnoj profesiji, ono što rade i objavljuju i dalje nailazi na negativne reakcije. Biti žena koja govori o pravima žena znači biti na ranjivoj poziciji olake diskvalifikacije zbog navodne stručne i/ili akademske nedoraslosti (Rhode 1989). To je neretko kombinovano i s nižim akademskim vrednovanjem feministički orijentisane naučne produkcije, što se javlja kada one konstatuju manjkavosti pravnog sistema usled koga su (kao jednog od kompleksa društvenih razloga) žene siromašnije od muškaraca, više od muškaraca seksualno i fizički zlostavljane, manje plaćene od muškaraca, više od muškaraca godinama podižu malu decu žrtvujući više od muškaraca svoju profesionalnu karijeru zbog toga, imaju manje mogućnosti da iskoriste svoje sposobnosti od muških saradnika u naučno-obrazovnoj ili drugoj profesionalnoj sredini, više su eksploatisane od muškaraca i više opterećene nametnutim stereotipima (o sopstvenoj ženstvenosti kao jedino prihvatljivom ženskom ponašanju) (McKinnon 1996).

3. Rodno zasnovana diskriminacija

Feministička pravna teorija kritikuje ulogu pravnog sistema u reprodukovanju diskriminacije ženskog položaja u patrijarhalnom sistemu. S druge strane, ona nastoji da razvije transformativne elemente i metode eliminisanja patrijarhata analizirajući prirodu i obim ženske podređenosti u raznim pravnim oblastima (Rhode 1989). Teoretičarke prava takođe promišljaju položaj žena u pravnim profesijama, ali i pravni status žena iz društveno marginalizovanih grupa, drugačije rasne, nacionalne, religijske pripadnosti i manjinske seksualne orijentacije te rodnog identiteta, otkrivajući ne samo žensku diskriminisanost već i njenu višestrukost i intersekcionalnost. Na osnovu toga, nužno je da feministička jurisprudencija pokrene pitanje potrebe drugačijeg koncipiranja pravnih kurikuluma radi popunjavanja postojećih praznina u akademskim domenima nastave i istraživanjima[2] i produkcije znanja. Na primer, dosta davna istraživanja položaja okrivljenih u krivičnom postupku sadrže podatke da okrivljene žene daleko ređe imaju stručnu odbranu od muškaraca (22 posto okrivljenih žena nasuprot 78 posto okrivljenih muškaraca), što, umanjujući kvalitet njihove procesne pozicije i odbrane, smanjuje i njihove izglede da dobiju pravičnu presudu (Mršević 1989, 120, 137).

Sistematičnost postojanja rodno zasnovane diskriminacije i njenu sistemsku, ne uvek i svima vidljivu ugrađenost u pravne sisteme, feministička jurisprudencija otkriva i najbolje dokazuje uspostavljanjem zajedničke iskustvene osnove žena u sličnoj situaciji, što predstavlja dokaz da pojedinke nisu izolovani slučajevi, niti su njihovi

[2] Feministička jurisprudencija će npr. istaći sledeći istraživački podatak: „Osobe koje se odaju prostituciji kažnjavaju preko 5 puta više nego one što koriste usluge prostitucije", čime se sudske presude denunciraju kao presude koje se donose u „ime muškog naroda". (Pavlović i Cvetinčanin-Knežević 2018).

slučajevi plod koincidencije. Jedna od poruka feminističke jurisprudencije u pogledu diskriminacije jeste i to da niz međusobno povezanih tipično ženskih diskriminacija ima za svoj uzrok (ali i rezultat) žensko siromaštvo, čime se stvara začarani krug međusobne uzročno-posledične povezanosti. Zbog toga su žene svih generacijskih kategorija pod povećanim rizikom da budu siromašnije od svojih muških vršnjaka, bez obzira na isto ili čak više obrazovanje od njih (Rhode 1989). Jedan od uzroka je, kako radikalne feministkinje kritički ukazuju, što tradicionalni pravni pristup sve zaposlene tretira na isti način (čime se liberalne feministkinje zadovoljavaju), pa tako jednak tretman nejednakih nastavlja da proizvodi diskriminaciju. Radikalne feminističke jurisprudentičarke, naime, ukazuju na to da takvo mehaničko pravno izjednačavanje dovodi do toga da muškarci budu standardno merilo radne snage, tako da su žene prinuđene da se, ne bi li dobile i zadržale radna mesta, ponašaju kao muškarci, tj. da se prilagođavaju tom standardu, npr. da nemaju roditeljsku ulogu. Zato je i prvobitni antidiskriminatorni pravni model, sadržan u Poglavlju VII američkog Zakona o građanskim pravima iz 1964, predstavljao prevenciju diskriminacije, ali uglavnom u pogledu onih pripadnika/ca diskriminisanih grupa koji su uspeli/e da se ponašaju kao pripadnici nediskriminisanih, privilegovanih grupacija stanovništva koje čine beli, heteroseksualni, fizički sposobni muškarci. Takvu prevenciju diskriminacije feministička jurisprudencija radikalne orijentacije smatrala je nagradom za one što su, trudeći se, uspeli da ne liče na sebe, već na privilegovanu kategoriju, dok su privilegovani i dalje ostali privilegovani a diskriminisani i dalje nezaštićeni od diskriminacije (Hill Kay 1992).

Diskriminacija žena je pojava koja još više pogađa neke kategorije žena, na primer na osnovu stvarne ili pretpostavljene seksualne orijentacije. Navode se procene da diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije ostavlja direktne loše posledice u vidu profesionalne diskriminacije na minimum 2-5% odraslih žena, pri čemu se te procene kreću od 5 do 13% ako se u obzir uzme i apriorna diskvalifikativna diskriminacija svih (po muškim kriterijumima) nedovoljno ženstvenih, seksualno neatraktivnih i „muškobanjastih" žena, i bez ulaženja u njihovu seksualnu orijentaciju (Rhode 1989). Primeri u današnjoj Srbiji su brojni, pominjemo npr. pretnje i vređanje Staše Zajović, liderke organizacije Žene u crnom, izrečene u sudu, na sudskom ročištu, na koje nisu reagovali ni sudija ni sudska straža[3] (Tasić 2015). Nedavno vređanje premijerke na osnovu njene seksualne orijentacije, kojem je pribegao funkcioner jedne opozicione partije u Srbiji, kao i javni poziv na njeno silovanje (Pink TV 2018), nisu praćeni demantijima, ograđivanjem a još manje izvinjenjem njegove partije, tako da su pre

[3] „Ružniju ženu nisam video. Ko ovo čudo rodi i ko ga dovede danas u Palatu pravde ne mogu uopšte da shvatim. Čudim se što ono čim se rodilo nisu pridavili da ne zagađuje okolinu... Danas kad sam video da je Staša Zajović onako ružna, nisam mogao da to gledam. To mora da se javno kaže i da se javnost upozori" – rekao je Šešelj (Tasić 2015).

ilustracija domaćeg mizoginog, homofobičnog konteksta nego pojedinačni ekcesni govor mržnje.

4. Otvorena pitanja feminističke jurisprudencije

Jedno od važnih otvorenih pitanja feminističke jurisprudencije jeste to da li postoji feministička pravda i feministički pravni metod. To nije samo pravno-filozofsko pitanje, već i pitanje koje zahteva praktično rešenje, u kom kontekstu je postojanje feminističkog metoda već donekle dobilo pozitivan odgovor. Takođe se postavljaju i vrlo važna proceduralna pitanja kako feministički sprovoditi, ostvarivati pravo, što zahteva novu konceptualizaciju pravde (Schneider 1986). Način proučavanja, edukacije i praktične primene prava ostavlja otvoreno pitanje da li su potrebni odvojeno proučavanje, primena, ostvarivanje, konstruisanje, učenje i sl. „ženskog" prava, nasuprot integrisanom pristupu s uvažavanjem „ženskih" aspekata u opštem pravu i sl.

Jednakost ili uvažavanje različitosti olako dolazi do odgovora da je formalna jednakost neophodna ali nedovoljna, jer je potrebno zakonsko uvažavanje različitosti i specifičnosti. Ali tamo, naime, gde zakon, uočavajući različitost, ovu priznaje i uvažava, može se javiti realna opasnost od ozakonjavanja diskriminacije. Problem kod zastupanja različitosti kao i kod zastupanja jednakosti jeste što i jedan i drugi princip uzima muškarca kao normu perpetuirajući neravnopravnost. U nekim oblastima je neophodna jednakost, kod na primer jednakost zarada za posao iste vrednosti ili jednaka zaštita žena i muškaraca u saobraćaju. U drugim oblastima je pak neophodno uvažavanje razlika (Estrich, 1996), kao što je npr. porodiljsko odsustvo žena sa rada, kvote u izbornom sistemu, različite norme za ocenjivanje fizičkih performansi za žene i muškarce u vojsci i policiji.

Zahtevi opšte jurisprudencije koji su prihvatljivi i feminističkoj jurisprudenciji jesu da ne postoje norme koje su tajne, neobjavljene u javnosti; da se ne donose zakoni koji deluju retroaktivno, tj. unazad, za period pre svog donošenja; da pojedini delovi ne protivreče drugima (ne postoji kontradiktornost važećih normi); da se od građana ne traži da učine nešto što ljudski nije moguće; da se propisi ne menjaju toliko često da građani ne mogu zasnovati nikakav trajni odnos niti predvideti posledice svog postupanja; da ne postoji situacija u kojoj jedno piše u zakonu a drugo se stvarno događa, to jest primenjuje kao pravo. Feminističke jurisprudentičarke usvajaju osnovne zahteve opšte jurisprudencije, npr. da pravo mora biti stabilno važeći normativni sistem, a ne način izdavanja zapovesti i legalizacija vlastodržačkih želja, dakle sistem koji omogućava ljudima da svoje živote zasnuju na nužnijoj meri predvidljivosti, (Mršević 2017). Jurisprudencija, i opšta i feministička, polazeći od tih zajedničkih osnovnih zahteva, počinju da se razlikuju u pogledu feminističkog neslaganja s podrazumevanom „opravdanosti" postojanja muške dominacije, što sa svoje strane predstavlja pravac dalje kritičke analize rodnih aspekata pravnog sistema.

Jedno od otvorenih pitanja feminističke jurisprudencije jeste i ono što se odnosi na žensku različitost. Naime, ranije dominantne strategije ženskog pokreta nastojale su da umanje značaj rodnih razlika i insistirale su na tome da rodna pripadnost ne sme imati uticaja na uspostavljanje pravnih ograničenja. Devedesetih godina prošlog veka kao feministički pristup pravu zagovara se nužnost poboljšanja položaja žena u društvenim, ekonomskim i ličnim odnosima, ali uz umanjivanje efekata njihove rodne pripadnosti (Frug 1992). U dvadeset i prvom veku stvari se menjaju, pa feminističke jurisprudentičarke od sudija očekuju npr. to da između ostalog budu dobro školovani o rodnim pitanjima i feminističkim teorijskim temama, kao i da imaju posebnu posvećenost rodnoj pravdi, što po tim stavovima uopšte nije nespojivo s pravosudnim normama nezavisnosti, nepristrasnosti i doslednosti, i verovatno više doprinosi i samoj pravednosti, ili je bar sigurnije omogućava (Hunter, McGlynn, Reckley 2010).

5. Pravci uticaja feminističke jurisprudencije

Feministička jurisprudencija zahteva promenu akademskog pristupa pravnom sistemu, što izgleda kao lakši deo posla (mada se u praksi nije tako pokazalo), kao i odgovarajuću promenu ustavnih i zakonskih odredaba, na čemu se, s manje ili više uspeha, insistira već decenijama. Klasična podela (Frug 1992) oblasti/pravaca kritičke, akademske feminističke pravne analize ide u tri glavna smera – *žene i rad*, *žene i porodica* i *žene i njihova tela*, uz napomenu da se neke podteme mogu nalaziti između ili unutar dve ili čak sve tri oblasti, da navedene podteme nisu jedine te da su nove moguće i poželjne, kao i da su drugačije podele kako oblasti tako i podtema takođe moguće. Prva oblast „žene i rad" obuhvata položaj žena u pravnim profesijama, ženske specifičnosti i ravnopravnost, majke na tržištu rada, usklađivanje rada i porodice, jednake plate za rad jednake vrednosti, seksualno uznemiravanje i ucenjivanje, mobing na radnom mestu, ograničavajući uticaj rodnih stereotipa na profesionalni učinak i napredovanje žena, „stakleni plafon", intersekcionalni položaj žena na tržištu rada, žene na mestima odlučivanja, političku participaciju žena, žene u vojsci i policiji, žene u tradicionalno muškim profesijama. Druga oblast „žene i porodica" obuhvata zakonske (ne)jednakosti bračnih i vanbračnih zajednica, diskriminatorne prakse (kupovina nevesta, dogovoreni brakovi maloletnih devojaka), razvod i ekonomske posledice razvoda, položaj žene kao majke, starateljstvo, reproduktivna prava, abortus, feminizam o reproduktivnim tehnologijama, reproduktivne opcije neplodnih žena, istopolne zajednice, samohrane majke. Treća oblast „žene i njihova tela" obuhvata porodično nasilje i druge vidove rodno zasnovanog nasilja, sindrom „zlostavljane žene" u krivičnom postupku za ubistvo nasilnog partnera, prostituciju, transakcioni seks, seksualno ropstvo, pornografiju, silovanje, incest, položaj žena u sportu, položaj žena u zatvoru.

Pravni sistemi zaista nužno evoluiraju, i njihova strukturalna evolucija nije samo i uvek sprovedena i smišljena odozgo ka dole od strane zakonodavaca; inicijative dolaze

i iz akademije, pogotovo njenog feminističkog dela, ali i od strane međunarodnih organizacija kao aktera koji takođe mogu zastupati stavove feminističke jurisprudencije.

Nadalje, u feminističkoj jurisprudenciji stalno je zastupljena svest da promene pojedinih elemenata pravnog sistema, ma koliko bile rodno senzitivne i za žene povoljne, same po sebi još uvek ne menjaju rodno zasnovane strukture moći. U oblasti iniciranja normativnih promena, najviše uspeha može se postići pozivom na pravednost, ali ne zaboravljajući istovremeno da je i ona neretko samo *philia* politike, od koje potiče, zavisi i na koju se oslanja. Naime, pravni odnosi opravdavaju i projektuju političko-pravne ideologije na način da se u njima ostvaruju osnovni interesi vladajućih društvenih slojeva (Visković 1981). Oduvek je npr. bilo od suštinskog značaja ko „drži karte u svojim rukama" (Dickson 2012). Drugim rečima, zakoni stvaraju institucije, a ipak u isto vreme institucije, primenom ili odsustvom primene zakonā, utiču na njihov karakter i prirodu, pa i na sámo njihovo postojanje (MacCormick 1995). Ako na primer institucije (uprava, sudovi) stalno odbijaju da deluju po osnovu nekog zakona, taj zakon prestaje da bude deo pravnog sistema, uprkos činjenici što je na zakonit način usvojen i nikada nije ukinut (Burazin 2015). Tipičan primer u našoj sredini jeste Zakon o ravnopravnosti polova (2009), koji je u velikoj meri ostao neprimenjen u praksi.

Specifično zajedničko angažovanje aktivistkinja i teoretičarki na feminističkoj sceni u Srbiji najviše je, oslanjajući se na zajednička ženska iskustva, išlo u pravcu antiratnog antimilitarističkog angažovanja, kao i sagledavanje žena kao najvećih gubitnica rata, tranzicije, nepravedne privatizacije, čemu treba dodati nejednakosti između muškaraca i žena u sferi radnih prava, ekonomske i političke moći, kao i u sferi obrazovanja (Zajović 2013, 11). Jedino ta svest o kontinuitetu zajedničkih interesa i zajedničkih nastojanja da se oni pravno prepoznaju i ostvare pribaviće feminističkoj jurisprudenciji neophodnu ravnotežu između identifikacije i distance sa prošlim, sadašnjim i budućim pravnim sistemima.

6. Nove oblasti društvenih aktivnosti i feministička jurisprudencija

Feministička jurisprudencija se ne kreće samo u striktno pravnim domenima kritičke analize osnovnih pravnih pojmova kao što su pravda, ravnopravnost, uslovi i situacije posedovanja i lišenosti prava i sl. (Mršević 1999, 43). Ona dolazi do izražaja i u novim oblastima društvenih aktivnosti i samim tim i pratećim, novoformiranim zahtevima za rodno egalitarnim pravnim regulativama, kao što je oblast inkluzivne bezbednosti. Feministička jurisprudencija npr. kritički uočava da je potencijalni doprinos koji žene mogu imati u smanjivanju rizika od katastrofa još uvek zanemaren i praktično nevidljiv, iako su žene sposobne da se racionalno suoče s bilo kojom vanrednom situacijom i iako su, istorijski gledano, uspešno preuzimale odgovornost za

mnoge aspekte bezbednosti i unutar porodice, a i šire zajednice. Vrlo je važno da se žena ne vidi uvek kao žrtva, jer se time pozicionira u pasivnu ulogu nemoći, one koja treba da bude spasavana, pomagana, zaštićena, čime joj se oduzima uloga aktivne i sposobne akterke koja u celom procesu smanjenja rizika od katastrofa može i mora imati aktivnu ulogu i pre, i za vreme, i posle katastrofa. Postoji, naime, čitav spektar poslova, različiti timovi i u njima različita zaduženja, pa ne bi trebalo ograničavati pristup nijednom poslu bilo kojoj stručnoj, obučenoj ženi, spremnoj da se time bavi (Institute Asian Disaster Preparedness Center 2008). Jedna od lekcija ranijih katastrofa, koja se uvek navodi u kontekstu rodnih aspekata i smanjenja rizika od katastrofa, jeste da je veoma važno da se stručne žene konsultuju kada se planiraju intervencije oporavka (United Nations Office for Disaster Reduction, 2007). Rodno inkluzivni, nediskriminatorni pristup smanjivanju rizika od katastrofa može doprineti i porodicama i zajednicama, jer žene, ako uživaju jednake mogućnosti, mogu vršiti multiplifikovane funkcije valjano – kao učesnice svih procesa izgradnje kulture bezbednosti, ali i liderke u domenu smanjivanja rizika od katastrofa.

Takođe je vrlo važno napomenuti da uočavanje neophodnosti unošenja rodnih aspekata u procese smanjenja rizika od katastrofa otvara prostor za razmatranje posebnih ranjivosti i specifičnih doprinosa nekih drugih ranjivih grupa ako bi bili adekvatno uključeni. Radi se npr. o starijim licima, osobama sa invaliditetom, nacionalnim i religijskim manjinama, onima što žive ispod linije siromaštva i u posebno nebezbednim uslovima i oblastima, te o drugim marginalizovanim i socijalno ugroženim kategorijama stanovništva. Njihovo organizovano učešće i njihovi mogući doprinosi i aktivnosti u vanrednim situacijama upotpunjuju diverzifikovani mozaik inkluzivne bezbednosti.

Zbog svega rečenog u pogledu postojanja rodnog aspekta bezbednosti, on pre svega mora biti identifikovan, prvo kada se rodno diferencirano određuju moguća vrsta i stepen izloženosti prirodnim pojavama, elementarnim nepogodama ili klimatskim promenama, drugo kod načina angažovanja žena i muškaraca u reagovanju na katastrofe i oporavku od njihovih posledica, i treće, kod izgradnje kapaciteta za prilagođavanje budućim mogućim katastrofama i njima izazvanim promenama, kao i kreiranja odgovora na njih. To dovodi do rodno senzitivnog planiranja upravljanja vanrednim situacijama, što ujedinjuje pojedince u odgovornostima i akcijama kako bi se dostigao cilj – bezbedna, otporna, rodno ravnopravna i ekonomski razvijena lokalna zajednica.

7. Zaključak

Feministička pravna teorija nema pretenzije da zameni opštu (mušku) pravnu teoriju i dođe na njeno mesto, već nalazi sebi mesto i pored i unutar nje, putem rekonstrukcije i urodnjavanja vladajuće pravne teorije u uzajamno kritičko-analitičkom

odnosu i dijalogu. U tu svrhu, ona donosi nove kritičke pristupe, nove reči i pojmove, nove argumente za nova pravna rešenja, u nastojanju da se omogući transformacija pravnog i društvenog konteksta i prakse. Zajedničko žensko iskustvo rodno zasnovane profesionalne diskriminisanosti doprinosi stvaranju nove ženske profesionalne samosvesti. Ona je bitno drugačija od one „profesionalne" ženskosti koju su stvorili muškarci s ciljem da služi njihovim interesima. Formulisanje ženskog teoretskog pravnog prostora u kome će prepoznati ženski interesi biti adekvatno artikulisani i zaštićeni, za sada doduše, uglavnom sadrži narative o onima što ugnjetavaju žene, dakle o muškarcima i njihovom ponašanju, te o patrijarhalnom ambijentu koji im u tome daje za pravo. Time se još uvek plaća dug dominantnoj grupi, jer ona zapravo stvara žene kao „druge", onemogućavajući im da govore za sebe i u svoje ime. Čak i kada to konačno počnu da rade, onda, bar u početku, nemaju dovoljno samopouzdanja i ubedljive, jake reči da govore o sebi, već (još) uvek ili pretežno govore o „njima".

Parcijalni uspesi u vidu promene pojedinih propisa, doduše, ne izostaju, ali oni nisu ništa drugo do parcijalna poboljšanja, mere zasnovane na ženskom iskustvu, bolje razumevanje prava koje vodi ka poboljšanju pravnog sistema. Pravo danas stvarno pokušava da prizna ženske zahteve u pogledu pravne zaštite od silovanja i porodičnog nasilja, pravnog garantovanja jednakih plata, političke participacije žena i sl. Ali je greška verovati da će se sve promeniti ako i kada se promene zakoni. Potrebne su društvene promene u pogledu novih društvenih odnosa, i zato feministkinje ne pokreću samo pravna pitanja, već osporavaju i tobožnju prirodnost muških privilegija. Zato je ta borba mnogo komplikovanija i kompleksnija od sukoba mišljenja različitih teorijskih provenijencija u okvirima pravnog sistema. Na primer, promene u porodičnom pravu nisu nikada samo formalne promene, jer dovode u pitanje privilegije i muškarčev autoritet, specifičnu raspodelu koja više slobodnog vremena namenjuje muškarcu, kao i njegovu veću ekonomsku moć. Društvena konstrukcija braka i porodice pribavlja specijalni kontekst koji unapređuje, podržava i održava društvenu premoć muškarca nasuprot ženama, onemogućuje puno priznanje pravnog statusa vanbračnim vezama, legalizovanje istopolnih partnerstava. Tu se onda javlja strah da feministička jurisprudencija jednostavno može samo da ojača pozicije opšte pravne nauke u sistemu znanja, a ne i da je dovede u pitanje. Još uvek postoji realna mogućnost da se ostane unutar jurisprudentičnih limita univerzalnih, dobro poznatih, milenijumima starih muški neutralnih principa pravde i pravne jednakosti.

Ipak, i s tim saznanjima, mora se teoretisati u oblasti pravne teorije i normativnog prava, i to pre svega o diskriminaciji i nasilju nad ženama. Moraju se kreirati načini da se putem feminističke jurisprudencije i na njenim osnovama pokrene edukativno angažovanje na dekonstrukciji dosadašnjeg pravnog sistema nuđenjem inovativnih, rodno senzitivnih pravnih odredaba i razvijanjem raznih strategija njihove afirmacije, a po potrebi i kampanjama za njihovu promociju. Samo znatna intelektualna snaga i glasnost feminističke jurisprudencije može dovesti do afirmacije onoga

što je permanentno bilo odbacivano kao iracionalno, nelogično, nekonzistentno, a što su atributi kojima se diskvalifikuje pravna teorija kada se bavi i ako bi se bavila „ženskim" pitanjima, pogotovo kada je stvaraju i ako bi je stvarale žene.

Literatura

Burazin, L. (2015). Emergence, Coherence, and Interpretation of Law. The rule of recognition and the emergence of a legal system. *Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law.* Vol. 27 pp. 99-114. Preuzeto sa https://journals.openedition.org/revus/3372.

Dickson, J. (2012). *Towards a Theory of European Union Legal Systems.* London: Oxford University Press.

Estrich, S. (1996). „Rape". In Weisberg, K. (1996). *Sex, Violence, Work and Reproduction.* Philadelphia: Temple University Press. pp. 431–451.

Frug, M. J. (1992). *Women and the Law.* Westbury New York: The Foundation Press.

Hill-Kay, H. (1992). *Sex-based Discrimination.* St. Paul: West Publishing Co.

Hunter, R., & McGlynn, C., & Reckley, E., (2010). *Feminist Judgments from Theory to Practice.* Oxford and Oregon Portland: Hart Publishing.

MacCormic N. (1995). „The Maastricht Urteil: Sovereignty Now". *European Law Journal.* Volume 1, Issue 3. pp. 259–266. Preuzeto sa https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-0386.1995.tb00031.x.

McKinnon, C. (1996). „Rape, On Coercion and Consent". In Weisberg, K. (1996). *Sex, Violence, Work and Reproduction.* Philadelphia: Temple University Press. pp. 471–483.

Mršević Z. (1989) *Obavezna odbrana u krivičnom postupku.* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. pp. 120, 137. Preuzeto sa http://www.zoricamrsevic.in.rs/knjige/Odbrana_u_KP.PDF

Mršević Z. (1999), *Rečnik osnovnih feminističkih pojmova,* Beograd: Albulj. Dostupno na: http://zoricamrsevic.in.rs/knjige/Recnik_osnovnih_feministickih_pojmova.PDF

Mršević Z. (2011). *Ka demokratskom društvu – Rodna ravnopravnost.* Beograd: Institut društvenih nauka, Preuzeto sa http://zoricamrsevic.in.rs/knjige/Rodna_ravnopravnost_-_Zorica_Mrsevic.pdf

Mršević Z. (2017). „Jurisprudencija 21. veka – mehanizam za ostvarivanje boljeg društva". Ur: Bašić, G. i Rašević, M. U: *„Ukalupljivanje" ili prekoračenje granica. Društvene nauke u savremenom dobu.* (str. 177–193). Beograd: Institut društvenih nauka. Preuzeto sa http://www.zoricamrsevic.in.rs/najnovije/Mrsevic-Jurisprudencija-21-veka.pdf.

Pavlović, S. i Cvetinčanin-Knežević, H. (2018). *U ime muškog naroda.* Beograd: Autonomni ženski centar.

Raz, J. (1979). *The Authority of Law, Essays on Law and Morality.* London: Oxford University Press.

Rhode, D. (1989). *Justice and Gender.* England. London: Harvard University Press Cambridge, Massachusetts.

Schneider, E. (1986). „The Violence of Privacy". In Weisberg, K. (1996). *Sex, Violence, Work and Reproduction.* Philadelphia: Temple University Press. pp. 388–396.

Schutz, U. and Shaw G. (2013), *Gender and Judging*. Oxford and Portland Oregon: Hart Publishing.

Sherman Thomas, C. (1991). *Sex Discrimination*. St. Paul, Minn: West Publishing Co. 102–131.

Stacey J. (1998). "Disloyal to the Disciplines: A Feminist Trajectory in the Borderlines in Feminist Academy", in Stanton & Stewart, *Feminism in Academy*, pp. 311-325.

Stenton, D. & Stewart, A. (1998). *Feminism in the Academy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Tasić, J. (2015). Šešelj vređao Stašu Zajović. *Danas*. 29. april. Preuzeto sa https://www.danas.rs/drustvo/seselj-vredjao-stasu-zajovic/

Title VII of the Civil Rights Act of 1964. Preuzeto sa https://www.eeoc.gov/laws/statutes/titlevii.cfm

TV Pink.rs. (2018). Stručna javnost osudila poziv Željka Veselinovića na silovanje Ane Brnabić. *Nacionalni Dnevnik* u 21h. 16 septembar. Preuzeto sa http://www.pink.rs/politika/90009/strucna-javnost-osudila-poziv-zeljka-veselinovica-na-silovanje-ane-brnabic-da-li-on-zna-sta-za-zenu-znaci-silovanjeto-je-govor-mrznje-usmeren-ka-svim-zenama-video

Visković, N. (1976. 2. izd. 1981). *Pojam prava: prilog integralnoj teoriji prava*. Split: Logos XII, 357 pages.

Zajović, S. (2013). *Feminističko antimilitaristički pristup konceptu, tumačenju i primeni Rezolucije 1325*. Beograd: Žene u crnom, 2013.